

הרב ישראל דנדרוביץ

מגיד שיעורי תלמוד הירושלמי בקול הדף
ערד

"אֱלֹהֵי, לְרֹב חֶסֶדְךָ עָלַי וְמוֹכֹתֶיךָ אִתִּי, אֵין גַּם אֶחָד אֲנִי
פָּדָא לְקַבֵּל. לֹא יוֹעִיל הַתְּנַצְלוֹת לְכַסּוֹת קְלוֹן וְלֹא אוּכַל לְהַסִּיר
אֲשָׁמֹתַי מִמֶּנִּי..."

(מתוך תפילתו של רבי קלונימוס,

שפעל בתחילת האלף השישי, בספרו 'אבן בחן'¹)

קטריס

אסור להתנצל!

מדיני התשובה שבין אדם למקום הוא שאסור לחוטא להתנצל² ולתרץ את מעשיו, זאת מכיון שההתנצלויות והתירוצים אינם מאפשרים לחוטא להכיר ולדעת את חומרת חטאו, ונמצא שאין תשובתו שלימה. אלא שישנם אופנים מסוימים שבהם ההתנצלות מותרת ואפילו רצויה, ועל כך במאמר שלפנינו.

אל תישאר בעל מום!

בחצירו של האדמו"ר מגור מרן ה'שפת אמת' זיע"א, זכה אברך בשם זעליג'ל להיות משמש בקודש לפני ולפנים. מדי יום ביומו, באשמורת הבוקר, היה עליו להכניס אל הרבי כוס תה חמה. פעם אחת, באישון לילה, הגיע לעיירת גור חסיד חשוב, עשיר ויחסן, כדי להזכיר אצל הרבי חולה מסוכן ששכב על ערש דווי. מפני השעה המאוחרת כל כך, כבר לא יכול היה החסיד להיכנס עם בואו אל הקודש פנימה כדי להזכיר את החולה. שלשל הגביר מטבע יפה לידיו של זעליג'ל, כדי שיניח לו להכניס בהשכמה את כוס התה אל הרבי, ובהזדמנות זו הזכיר את החולה לרפואה שלימה.

כנראה, לא היה הדבר לרוחו של ה'שפת אמת' זיע"א, מפני טעמים כמוסים שבכבשונו של עולם. וכשניסה זעליג'ל לתרץ את עצמו בתירוצים שונים אשר לא עלו יפה, אמר לו ה'שפת אמת': "מוטב שתדע, כי לא נהגת כהלכה... לא תעשה פעם נוספת כדבר הזה... ואילו אם תמציא תירוצים, תישאר לתמיד בעל מום (א' קאליקער'). אפילו תחשוב שהנך צודק, וכי יפה עשית..."

המתנצל אינו מכיר בחטאו

ממשיך דרכו בקודש, נכדו האדמו"ר מרן ה'בית ישראל' זיע"א, היה מסבר את אוזני המקושרים אליו עם סיפור נפלא זה את תביעתו התמידית שגם מי שנפל ונכשל אל

1. ספר 'אבן בחן' נדפס לראשונה בנאפולי בשנת רמ"ט. ההעתקה לפנינו היא ממדורתו המדעית של א"מ הכרמן, תל אביב תשט"ז, עמוד 116. ועיין שם לתולדות חייו של רבי קלונימוס.

2. 'התנצלות' במשמעותה האמיתית היא מלשון 'להינצל', והכוונה היא לאמירת תירוצים ואמתלאות שונות כדי להינצל מאשמה, ולזה נתכוונו רבותינו הראשונים והקדמונים. יש להדגיש זאת כיון שבשפת ימינו 'התנצלות' פירושה בקשת סליחה וחרטה, וכמובן שאין הדברים במאמרינו זה מכוונים להתנצלויות מסוג זה.

יתרץ את עצמו בהתנצלויות אשר לא יועילו מאומה, ואדרבה יקשו את ערפו כביכול עדיין הוא צודק, ומה יתנו לו תירוץ ומה יוסיפו לו אם בסופו של דבר הוא ישאר 'א קאליקער'. אלא חובה על החוטא להכיר בחטאו וליתן תודה על מעשהו, ובכך לא ישוב לכסלה עוד³.

במאמרנו זה נאיר את הזוית התורנית לכך שהכרת וידיעת החטא היא חלק בלתי נפרד מדרכי התשובה. על החוטא להתוודות ולומר 'חטאתי', כי רק על ידי שהוא מכיר בחטאו יכול הוא להתחרט ולשוב בתשובה. ההתנצלות והתירוץ בעוונות של 'בין אדם למקום' הם ההיפך המוחלט להכרת החטא, ולפיכך כל מי שמתנצל על חטאיו אינו יכול לבוא לתשובה שלימה⁴.

בהמשך נדון בקושיית האחרונים המעירים אותנו לעיין בדברי חז"ל הקובעים כי אדוננו דוד המלך ע"ה התנצל על חטאיו; התנצלות שלכאורה עומדת בסתירה מוחלטת לקביעה האמורה כי אל לו לאדם להתנצל על חטאיו, ונציע הסבר לכך הבנוי על הבחנה מעמיקה בגדרי התשובה שחידש הגאון רבי אלחנן ווסרמאן הי"ד.

הכרת החטא כתנאי מקדים לתשובה

כשנדרש רבינו בחיי אבן פקודה בספרו 'חובות הלבבות' לשאלה כבדת המשקל 'במה תהיה התשובה מאדם' הוא קובע כי התשובה תיתכן דווקא אם יהיו ברורים לחוטא שבעה הנחות יסוד, ובלעדי ידיעת תנאים אלו לא יכול אדם לחזור בתשובה כראוי.

התנאים העומדים בראש הרשימה הם: "הדבר הראשון הוא: שידע באופן ברור שאכן עשה את העבירה, כי אם הוא לא יודע זאת בוודאות, אלא הוא מסופק אם הוא בכלל עשה אותה, או שהוא סבור שעשה אותה בשוגג בלי כוונה, אי אפשר לו להתחרט עליה ולבקש סליחה עליה כמו שכתוב⁵: 'פִּי פִּשְׁעִי אָנִי אָדָּע וְחַטָּאתִי נִגְדִי תָמִיד'.

הדבר השני הוא: שידע שהמעשה שהוא עשה הוא רע ומכוער, כי אם לא ברור לו כי מה שעשה הוא רע, ומה שהוא פעל אינו טוב, הוא לא מתחרט על מה שעשה, ולא מקבל על עצמו את פרטי התשובה עליו, מפני שהוא חושב שדינו במעשה זה כדין שוגג, ושהוא יכול להצטדק עליו היטב כמו שנאמר⁶: 'שְׁגִיאוֹת מִי נִבִּין מִנְּסֻתוֹת נִקְנִי'⁷.

ואילו אומרים לפניך חטאתי

התלמוד הירושלמי הוא המקור לכך שהכרת החוטא בחטאו הוא התנאי המקדים לתשובה האמיתית המתקבלת לרצון לפני ארון הסליחות. על הפסוק⁸: 'וַיִּקְבְּצוּ הַמִּצְפָּתָה

3. ספר 'פאר ישראל' ח"ב פרק לב.

4. מאמרנו זה אינו עוסק בתשובה על עבירות של 'בין אדם לחבירו' שבהם ההתנצלות מותרת ואף רצויה, ורבות יש להאריך בזה, ועיין בספר 'מבחר הפנינים' שהקדיש לכך שער שלם העוסק בענין 'קבול התנצלות' אלא שאין זה נשוא מאמרנו.

5. תהלים נא ה.

6. תהלים יט יג.

7. 'חובות הלבבות' נדפס לראשונה בנאפולי בשנת ר"ג, שער התשובה פ"ג. לפנינו העתקנו את לשון ביאור 'לב טוב' (לר"פ ליברמן) הנדפס במהדורות הנפרצות. השהה גם לדברי רבינו יונה בספרו 'שערי תשובה' (שער ב אות ח): "ויש אנשים רבים ימנע מהם אור התשובה, כי הם זכאים וטהורים בעיניהם, ולא יתעשתו על תיקון מעשיהם, כי ידמו בנפשם שהם מתוקנים, והם חטאים לה' מאד".

8. שמואל א' ז ו-ט.

וַיִּשְׁאַבוּ מִים וַיִּשְׁפְּכוּ לִפְנֵי ה' וַיִּצְוּמוּ בַּיּוֹם הַהוּא וַיֹּאמְרוּ שֵׁם חֲטָאנוּ לָהּ וַיִּשְׁפֹּט שְׁמוּאֵל אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְפָּה... וַיִּזְעַק שְׁמוּאֵל אֶל ה' בְּעֵד יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲנֶהוּ ה', דורש הירושלמי במסכת תענית⁹: "אמר רבי שמואל בר רב יצחק: לבש שמואל חלוקן של כל ישראל, אמר לפניו: רבון העולמים, כלום את דן את האדם אלא על שהוא אומר לפניך לא חטאתי, [כמו שנאמר¹⁰] 'הִנְנִי נִשְׁפָּט אוֹתָךְ עַל אֲמָרְךָ לֹא חֲטָאתִי', ואילו אומרים לפניך חטאנו".

לימוד הזכות של שמואל הנביא על בני ישראל שתתקבל תשובתם היה כי הם אכן מכירים בחטאם באומרים "חטאנו לה'". כשבני ישראל מכירים בחטאם הרי שתשובתם היא תשובה אמיתית המגיעה מעומק הלב, וראויה תשובה זו שתתקבל לרצון. המתכחש לחטאו ואינו מכיר בעונו עליו הכתוב אומר 'הִנְנִי נִשְׁפָּט אוֹתָךְ עַל אֲמָרְךָ לֹא חֲטָאתִי', שכן לא יתכן שמי שאינו מכיר בחטאו יוכל לחזור על כך בתשובה כראוי, ואדרבה הוא נענש על עצם כפירתו בחטא.

ה'חלוק' כמשל

יתכן שזה גם עומקו של המטאפורה שתופסת הגמרא לגבי אופן תפילתו של שמואל הנביא: "לבש שמואל חלוקן של כל ישראל". 'חלוק' אינו אלא בגד המכסה את האדם. כיון שבני ישראל לא כיסו את חטאם בעלי תאנה של התכחשות לחטא, הרי זה נחשב כאילו הם הורידו מעימם את החלוק המכסה את עוונותיהם.

לפיכך 'לבש שמואל את חלוקן של ישראל' בבואו ללמד זכות על ישראל, ואמר: אין בני ישראל לבושים בחלוקם ואין הם מכסים את פשעיהם באומרים 'לא חטאתי', אלא אדרבה הם הורידו מעליהם את כיסויי החטא והם מודים בחטאם ואומרים חטאנו לה'. כיון שכן, בוודאי תשובתם היא שלימה ואמיתית, וראוי לה שתתקבל.

המתנצל אינו מתחרט

גם רבינו יצחק אלבו בספר 'עיקרים' כותב שהדבר הראשון המונע ומעכב את התשובה היא שהחוטא מעלים מעצמו את עונו ומתכחש לחטאו¹¹: "העלמת החטא, שמי שלא יכיר או ידע שחטא, לעולם לא יתחרט ולא ישוב בתשובה. כמו שהחולה כל זמן שלא ירגיש או ידע שהוא חולה אי אפשר לו שיתרפא, לפי שלא יבקש לעולם רפואה, וכן החוטא אם לא ידע שחטא לעולם לא ישוב בתשובה.

ולזה היה השי"ת מאשים לישראל בשלא היו מכירים עונותיהן, שזה היה סיבה אל מה שלא ישובו בתשובה לפניו, אמר¹²: 'אֵלֶךְ אֲשׁוּבָה אֶל מְקוֹמִי עַד אֲשֶׁר יִאָּשְׁמוּ וּבִקְשׁוּ פָנַי', כלומר: עד שיחזיקו עצמן כאשמים וחטאים ואז ישובו בתשובה ויבקשו פני. וכן אמר דוד¹³: 'כִּי פָשַׁעִי אֲנִי אֶדְעַ' וגו'. ואמר השי"ת¹⁴: 'קָרָא בְּגִרּוֹן אֶל תַּחֲשֵׁךְ פְּשׁוּפָר

9. פ"ב ה"ז.

10. ירמיהו ב' לה.

11. 'עיקרים' נדפס לראשונה בשונוצינו שנת רמ"ה, מאמר רביעי פרק כו.

12. הושע ה' טו.

13. תהלים נא ה.

14. ישעיהו נח א.

הָרֶם קוֹלָךְ וְהִגַּד לְעַמִּי פֶשַׁעַם וּלְבֵית יַעֲקֹב חַטָּאתָם, לְהוֹרוֹת שִׁידִיעַת הַחַטָּא הַכְּרָחִי לְתִשׁוּבָה.

כיון שכן ממשיך ר"י אלכו בעל ה'עיקרים' ומחדד את הקביעה כי התנצלות על החטא עומדת בסתירה מוחלטת להכרת החטא: "וההתנצלות גם כן מבואר מענינו שהוא מונע התשובה. שאם יחשוב החוטא שיועיל ההתנצלות במה שחטא, לעולם לא יתחרט ולא יתודה עליו¹⁵. וזה נקרא 'מכסה פשעיו' שעליו אמר שלמה¹⁶: 'מִכְסָּה פֶשַׁעַיו לֹא יִצְלִיחַ' שכסוי החטא הוא כשאדם תולה חטאו בדבר אחר אמר איוב¹⁷: 'אִם פִּסִּיתִי כְּאָדָם פֶּשַׁעִי וְגו'. וזה לפי שאדם הראשון התנצל על חטאו ואמר¹⁸: 'הָאִשָּׁה אֲשֶׁר נָתַתָּה עִמָּדִי הִוא נְתָנָה לִי מִן הָעֵץ וְאָכַל', ולא הועיל לו התנצלות כלל לפי שהשכל נתן באדם להיות תמיד עיניו על דרכיו שלא יחטא... שלא יועיל לאדם התנצלות לומר פלוני גרם לי לחטוא שאין התנצלות על החטא¹⁹.

המאמר הזה מבהיל

את יסוד זה השולל את ההתנצלות בתשובה, לוקח בעל העיקרים כאבן פינה להבנת דברי הגמרא במסכת יומא²⁰: "אמר רב הונא: כמה לא חלי ולא מרגיש גברא דמריה סייעיה; שאול באחת - ועלתה לו, דוד בשתים - ולא עלתה לו". מסביר רש"י: "כמה סמוך ומובטח, ואין צריך לחלות ולדאוג מכל רעה, מי שהקדוש ברוך הוא בעזרו; שהרי מצינו שאול נכשל באחת ועלתה לו לרעה לקונסו מיתה, לבטל מלכותו, ודוד נכשל בשתים ולא עלתה לו לרעה".

ונלאו המפרשים מלהבין את כוונת הגמרא, מדוע באמת דוד המלך שחטא בכפליים משאול המלך לא נענש כלל, ואילו שאול המלך על עוון אחד הסתלק ממלכותו, וכי משוא פנים יש בדבר. וכלשונו של בעל 'גבורת ארי' על אתר²¹: "המאמר הזה מבהיל

15. וראיתי שמצאו לכך רמז נאה על דרך הדרוש בדברי המשנה (אבות פ"א מ"ח): "אל תעש עצמך פְּעוּרְכִי הַדִּינִין" שיש לדייק מה היתה כוונת התנא במה שאמר 'עצמך', ופירש בספר 'אבן יעקב' (גיימארק, סלוצק תר"ע. עמ"ס אבות שם) שאכן זוהי תביעה על כל אדם ואדם שלא יעש 'עצמו' כמנהג עורכי הדינים שמלמדים סגוריא על כל דבר פשע להראות שלא חטא כלל, שכן על ידי כך שנותן האדם התנצלויות למעשיו לא יוכל לבוא לתשובה, ועל כן צריך הוא להודות בחטאו ולבקש רחמים שיסלחו לו מן השמים.

16. משלי כח יג.

17. איוב לא לג.

18. בראשית ג יב.

19. עם תובנה זו פירש הגאון בעל 'כתב סופר' כמין חומר את מקרא שכתוב (ויקרא פרק כו מ-מא): "וְהִתְנַדּוּ אֶת עֲוֹנָם וְאֶת עֲוֹן אֲבֹתָם בְּמַעַלְם אֲשֶׁר מָעַלּוּ בִּי וְאֶף אֲשֶׁר הִלְכוּ עִמִּי בְּקָרִי. אֵף אֲנִי אֶלֶךְ עִמָּם בְּקָרִי וְהִבֵּאתִי אֹתָם בְּאֶרֶץ אֲרִיָּהֶם אוֹ אֲנִי יִבְנֶע לְבָבָם הָעֵרֶל וְאֲנִי יִרְצוּ אֶת עֲוֹנָם" אשר כבר הקשו בו המפרשים שאם בני ישראל יתוודו על עוונם מדוע לא יקבל ה' את תשובתם. ועל זה מתרץ ה'כתב סופר' שאכן הם מתוודים על עוונם, אכן בד בבד הם גם מתנצלים על עוונם בהזכירם את 'עוון אבותם' ואומרים שכל מה שחטאו הוא מחמת אבותיהם שחטאו ומהם הוא שלמדו לעשות את מעשיהם הרעים, ועוד הם מוסיפים שכל חטאם לא היה כי אם 'בקרי' שחטאו במקרה ובפתע פתאום הוא שגבר יצרם עליהם, ולא שהמה הכינו את עצמם לחטוא. ומכיון שיש בתוך תשובתם גם התנצלויות ותירוצים הרי שאין תשובתם שלימה ואמיתית ולכן אין היא מקובלת לפני ה'.

20. דף כב ב.

21. 'גבורת ארי' פיעטרקוב תרס"ז, יומא כב ב.

להניא לב חסר האמונה לומר ח"ו לית דין ולית דיין אלא במזלא תליא וחלילה חלילה לחשוב כן, והחושב כן אין לו חלק באלקי ישראל ובתורתו".

דוד המלך לא התנצל על חטאו

הסברים שונים נאמרו על הבנת שורש החילוק בין שאול המלך לדוד המלך. המהרש"א כותב: "על פי מה שאמרו 'הבא ליטהר מסייעין אותו מן השמים' והיינו 'גברא דמריה סייעיה' לפי שהוא בא לטהר והודה על חטאיו וקבל עליו יסורים כדלקמן, ולכך מן שמים סייעוהו לשוב בתשובה שלימה כמפורש בכמה מקראות בספר תהלים, מה שאין כן בשאול שלא מצינו בו שהודה על חטא זה לפניו יתברך ב"ה ולכך עלתה לו".

במשנתו של בעל ה'עיקרים' שקדם למהרש"א, הדברים מוטעמים ומבוארים יותר: דוד המלך הכיר בחטאו וידע את עוונו, וכיון שכן הוא גם לא התנצל על חטאיו בתירוצים שונים, וכפי שמשמע מלשון הפסוק²²: "חטאתי אוֹדִיעָךָ וְעוֹנִי לֹא כִסִּיתִי אֶמְרָתִי אוֹדָה עָלַי פֶּשְׁעִי לֹא־", ולפיכך הייתה תשובתו ראויה להתקבל.

לעומת זאת שאול המלך לא הכיר בחטאו, וככתוב²³: וַיֹּאמֶר שָׁאוּל אֶל שְׂמוּאֵל אֲשֶׁר שָׁמַעְתִּי בְּקוֹל ה' וְאֵלַי בְּדֶרֶךְ אֲשֶׁר שְׁלַחְנִי ה'־, ואף כשהודה על חטאו התנצל על כך ואמר²⁴: וַיֹּאמֶר שָׁאוּל אֶל שְׂמוּאֵל חֲטָאתִי כִּי עָבַרְתִּי אֶת פִּי ה' וְאֶת דְּבָרֶיךָ כִּי יִרְאֵתִי אֶת הָעָם וְאֲשַׁמֶּע בְּקוֹלִם. כיון שהכרתו בחטאו לא היתה מושלמת, שאם כי הודה ואמר 'חטאתי' הרי שמיד גם התנצל ונתן תירוץ למעשיו, לפיכך לא היתה תשובתו שלימה ולכן היא לא התקבלה לרצון²⁵.

הפסוק

22. תהלים לב ה.

23. שמואל א' טו כ.

24. שם כד.

25. וראיתי להגאון בעל בן איש חי בספרו 'בן איש חיל' (ירושלים תר"ע. דרוש ד לפרשת תשובה שנת תרכ"ו) שהביא פירוש זה בשם 'המפרשים ז"ל', ופירש בזה את הפסוק (תהלים יא ז): "כִּי צָדִיק ה' צִדְקוֹת אֱהָב יִשְׂרָאֵל פְּנִימוֹ" - "כי כל אדם צריך לילך בישרות לפניו יתב", ואם חטא ויש לו מקום התנצלות להתנצל לא יעשה התנצלות כדי לפטור עצמו, כי אם יודה ולא יבוש. כי המתעקש לעשות התנצלות לפניו יתברך, מלבד שלא יועילו זה כי הקב"ה הוא אלוה אמת וידוע מצפוני הלב ולא יצדק לפניו כל חי, מלבד זה יקבל עונש על זה... וזהו שכתוב 'ישר יחזו פנימו' מי שהוא ישר להודות על האמת ולא יתעקש לעשות התנצלות, הנה זה יזכה לחזות פנימו כי יהיה לו תקנה להנצל".

ומתחילה סברתי שכוונת הבא"ח (כאן ובמקומות שהביא זאת) במה שכתב בשם 'המפרשים ז"ל' הוא לדברי בעל העיקרים שהבאנו כאן, אולם מצאתי בספרו 'חסדי אבות' (ירושלים תש"ז, אבות פ"ב מ"א) שהביא דבר זה בשם הרב 'עוללות הבציר', ואכן בספר 'עוללות הבציר' (להגאון רבי יוסף צבי הירש מפרשיטיק אב"ד מרגלין, ליורנו תקל"ט. פרשת ויקרא, תוכחת מוסר) כתב כן מדיליה, הן בביאור דברי הגמרא ביומא לענין 'שאול באחת ועלתה לו דוד בשתיים ולא עלתה לו' והן בפירוש הפסוק 'מכסה פשעיו לא יצליח' ועוד.

והביא שם משל נאה בביאור הרעיון: "אם יהיה מלך אחד ממלכי הארמה, יראה אצל איזה גביר תכשיט יפה ויאמר לו שימכרנו, ויאמר לו שאין לו זה למכור, ואני מבקש מעם המלך שאל ייחר אפו עלי שהעזתי פני נגדו שלא למכרו לו, בוודאי המלך הוא רחמים ומוחל לו. אבל אם יאמר למלך אני מתיירא למכור לך זה החפץ, מפני שכבר דבר לי אחד משרי המלך היושבים ראשונה במלכות למכרו לו ולא רציתי, וכשיודע הדבר אליו שמכרתי לך יכעס עלי, אם כן בזה התנצלות שמתנצל את עצמו חטאו יותר גדול נגד המלך, שמראה שיש לו יותר פחד מהשר ממה שיפחד מהמלך, ומשפיל מעלת המלך נגד מעלת השר".

ובזה פירש את גנות ההתנצלות שמראה שיש לו טעמים וסברות לעשות ההיפך ממה שצוה מלך המלכים, ובוהו הוא מחשיב את הסיבות האחרים יותר מציויי הקב"ה, ע"ש היטב במה שהאריך בזה.

התנצלותו של אדם הראשון

ביסוד זה מתרץ ה'ערבי נחל²⁶ את קושייתו של הרמ"ע מפאנו בספרו 'עשרה מאמרות'²⁷ מדוע לא נמחל עונו של אדם הראשון, כהא דתניא במסכת יומא²⁸: "רבי יוסי בר יהודה אומר: אדם עובר עבירה פעם ראשונה - מוחלין לו".

ובבואו לתרץ הוא כותב עם האמור עתה: "וכבר ידוע מה שכתבו המפרשים מדוע 'דוד בשנים ועלתה לו ושאל באחת ולא עלתה לו', כי דוד המלך ע"ה השיב לנתן 'חטאתי לה' והיה החטא גדול בעיניו לא ביקש התנצלות על מעשהו, אדרבה, אמר 'וחטאתי נגדי תמיד'. מה שאין כן שאל ע"ה אמר לשמואל 'חטאתי כי יראתי את העם' וביקש התנצלות להקטין החטא.

וכן הענין באדם הראשון היותו יציר כפיו ית"ש, היה מהראוי כאשר שאלו ה' 'המן העץ' כו', אמור יאמר אמנם חטאתי, ולהיות החטא רב בעיניו ואז לא היה נענש כלל כפי מדת כובש דהיינו מעביר ראשון ראשון. אבל הוא השיב 'האשה אשר נתת עמדי' אמר התנצלות להקטין חטאו. ולא עוד אלא שתלה הענין בו ית"ש כאמרו 'אשר נתת' ולכן אין נוהג בו מדת מעביר ראשון. ולזה אמר 'כי שמעת לקול אשתך' ר"ל על התנצלות שלך שהתנצלת בזה 'כי שמעת לקול אשתך', אבל בזולת זה לא היה נענש כי היה מעביר ראשון ראשון וק"ל". ולמעשה מקור דברי 'המפרשים' הוא בדברי בעל ה'עיקרים', ואיהו גופיה מזכיר את התנצלותו על אדם הראשון שלא הועילה לו מאומה²⁹.

האם אכן דוד המלך לא התנצל?

וראיתי בספר 'המאיר לעולם'³⁰ שהקשה קושיה עצומה והיא שמצאנו לאדוננו דוד המלך ע"ה שהתנצל על חטאיו. הלא כך שנינו במסכת סנהדרין³¹: "דרש רבא: מאי דכתיב³²: 'לך לבדך חטאתי והרע בעיניך עשיתי למען תצדק בדברך תזכה בשפטך' -

26. 'ערבי נחל' סדליקוב תקצ"ה, פרשת בראשית.

27. 'עשרה מאמרות' נדפס לראשונה בנציה בשנת שנו"ז, מאמר חקור דין ח"א פ"ד.

28. דף פו ב.

29. כהמשך לכך יש להעתיק כאן את מה שפירש הרמ"ק רבי יחזקאל מקוממיר בספר 'נחמד מזהב' (פיעטרקוב תרס"ט. פרשת כי תשא) את הפסוק (שמות לב לא): "וַיִּשָּׁב מֹשֶׁה אֶל ה' וַיֹּאמֶר אֲנִי חָטָא הָעָם הַזֶּה חֲטָאָה גְדוֹלָה וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם אֱלֹהִי זָהָב - "הענין מה שלא הועיל לאדם הראשון תשובה, אף שבאמת הוא לא היה חייב כל כך כמו שאמרו חז"ל במדרש שחזה נתנה עליו בקולה, וכאן בעגל שמשח רבינו בעצמו אמר שחטאו חטאה גדולה, ועם כל זה נתכפר להם.

והטעם הוא שעיקר צריך הבעל תשובה לידע שחטא וכמו שנאמר 'הנני נשפט על אמרם לא חטאתי' כי כשיודע שחטא עכ"פ כשעושה תשובה לא יחזור ויחטא כיון שמכיר שחטא, אבל מי שאין מכיר שחטא ואומר תירוצים על החטא אינו תשובה כלל, כי היום יש לו תירוץ זה ולמחר יחזור ויחטא ויאמר תירוץ אחר.

כן באדם הראשון כיון שלא הכיר שחטא רק אמר תירוץ 'האשה אשר נתת עמדי היא נתנה לי מן העץ' לא היה תשובה ולא נתכפר לו. אבל בעגל שהכירו בעצמם שחטאו ולא היה בעיניהם שום תירוץ, ואם כן עשו תשובה שלימה בגדל מרידות, ולכך נתכפר להם. וזה הוא הענין מה שאמר משה רבינו 'אנא חטא העם הזה חטאה גדולה', ולכאורה אינו מובן, הלא רצה להמליץ עבורם והתפלל עליהם, אם כן היה לו להקטין החטא ולא להגדילו, אך משה רבינו המליץ עליהם שעושים תשובה שלימה ואינם אומרים שום תירוץ, רק אומרים ויודעים בעצמם שחטאו חטאה גדולה, ואם כן עושין תשובה האמיתית וראוי להתכפר חטאם.

30. 'המאיר לעולם' להגאון רבי מאיר מיכל רבינוביץ משאט, ירושלים תרצ"א. חלק הדרוש, דרוש ו.

31. דף קו א.

32. תהלים נא ו.

אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: גליא וידיעא קמך דאי בעיא למכפייה ליצרי - הוה כויפינא, אלא אמינא, דלא לימרו: עבדא זכי למריה".

מפורש כאן להדיא שדוד המלך התנצל על חטאו בטענתו כי מצד עצמו היה יכול לעמוד נגד יצרו הרע ולנצחו, וכל מה שחטא לא היה אלא כדי שלא יאמרו הבריות: "העבד נצחו לאדוניו בתוכחתו"³³.

והרי זה תמוה בכפליים: הן עצם ההתנצלות של דוד על חטאו, צריכה עיון כיצד הוא עשה זאת, בעוד שבארנו שחובת התשובה היא שיכיר בחטאו ולבל יתנצל עליו. וביותר, לדברי בעל ה'עיקרים' שיתורנו של דוד המלך בכך שלא עלתה לו הוא מפני שהודה על חטאו ולא התנצל עליו, ואילו כאן מפורש שאף דוד המלך התנצל על חטאו.

ההתנצלות אסורה רק בשעת הוידוי

כותב בעל 'המאיר לעולם' לתרץ בהקדם יסוד חרש במהות הוידוי: "עיקר הוידוי לפי מה שנתבאר לעיל הוא להגדיל עליו חומר החטא, משום דהואיל ונכשל בזה פעם אחת היא סיבה שתהא קלה בעיניו העבירה, ומכאן ואילך יכול להיות שיעבור על זה ביותר נקל, לכן מחויב הבעל תשובה להתוודות ולהצטער הרבה בעת הוידוי, שכל זה גורם להיות החטא חמור בעיניו כמקודם, ולא במהרה יעבור עליו עוד בזכרו שבפעם הראשונה שנכשל בזה נתחרט אחר כך ונצטער הרבה על זה. ולכן לא יתכן לחפש התנצלות על החטא להורות לעצמו קולא בהחטא, דהא אדרבה הוא צריך לחפש כל דרכי החומרות בהחטא שיהא חמורה בעיניו שלא יכשל בזה עוד פעם".

ומפני זה איסור ההתנצלות הוא דווקא בשעת הוידוי על החטא שאז צריך הוא להגדיל את עווננו, כדי שלא יחזור וישנה באיוולתו, וכמובן שלא שייך שהאדם יתנצל ויורה היתר לעצמו שלא היה חטאו גדול כל כך. ^{אוצר החכמה} אמנם בעת שהוא מבקש רחמים מהקב"ה שימחל לו על חטאו, בוודאי רשאי הוא להתנצל באופנים שונים כדי שיעשה הקב"ה בקשתו וימחל לו על עווננו.

ובזה פירש את החילוק בין התנצלותו של שאול שהיתה בשעת וידויו, ובא להקל מעצמו את החטא מבלי לבקש מהקב"ה שימחל לו על חטאו, ולפיכך לא נתקבלה תשובתו, לבין התנצלותו של דוד שלא נאמרה אלא בדרך תפילה ובקשה להשי"ת שימחל לו על חטאו³⁴.

33. לשון רש"י שם.

34. עם יסודו זה של בעל 'המאיר לעולם' יש מקום לדון ליישב את קושיתו של הגאון רבינו עזריה פיג'ו בספר דרושו הנכבד 'בינה לעתים' (שנדפס לראשונה בונציה ת"ח. ח"ב דרוש לט דרוש ז לפרקי אבות) שהקשה על תפילתו המפורסמת של רבי אלכסנדר שאותה הוא היה אומר עם סיום התפילה: "רבון העולמים, גלי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך. ומי מעכב, שאור שבעיסה ושעבוד מלכיות; יהי רצון מלפניך שתצילנו מידם, ונשוב לעשות חוקי רצונך בלבב שלם" (ברכות דף יז א).

טוען ה'בינה לעתים' שיש כאן לכאורה התנצלות שאינה ראויה שבה האדם מסביר שהסיבה שהוא אינו עושה את רצון השי"ת אינה מחמתו, אלא מפני שהשאר שבעיסה והשיעבוד מלכיות מעכבים - "ונראה שאין זה דבר ראוי, אלא אנחנו חייבים תמיד להאשים את עצמנו ושבת החסרון מצדנו, כאשר נודע מההבדל שהיה בין שני המלכים שאול ודוד ע"ה...", וכאן הוא מביא את הסברו המופלא של בעל העיקרים שהובא לעיל. וא"כ הוא מקשה מה טיבה של התנצלות זו, ויעו"ש מה שתרץ.

השאלה שנשאלה ל'חפץ חיים'

והנראה לענ"ד להציע חילוק אחר בין הדבקים ולפרש אימתי אסורה ההתנצלות בתשובה ואימתי היא מותרת, ויבואר בהקדם הקושיה הידועה שהקשה הגאון רבי אלחנן ווסרמאן הי"ד את הגאון בעל 'חפץ חיים' אודות דברי הרמח"ל המחדש שכל מהות התשובה הוא מכוח החסד ואינו אלא לפנים משורת הדין, וכך כתב בספרו 'מסילת ישרים'³⁵: "כי לפי שורת הדין ממש היה ראוי שהחוטא יענש מיד תיכף לחטאו בלי המתנה כלל, וגם שהעונש עצמו יהיה בחרון אף כראוי למי שממרה פי הבורא יתברך שמו, ושלא יהיה תיקון לחטא כלל, כי הנה באמת איך יתקן האדם את אשר עות והחטא כבר נעשה? הרי שרצח האדם את חברו, הרי שנאף, איך יוכל לתקן הדבר הזה? היוכל להסיר המעשה העשוי מן המציאות? אמנם, מדת הרחמים היא הנותנת... שהתשובה תנתן לחוטאים בחסד גמור, שתחשב עקירת הרצון כעקירת המעשה".

ועל זה הקשה הגר"א ווסרמאן מדברי הגמרא במסכת קידושין³⁶: "רבי שמעון בן יוחי אומר: אפילו צדיק גמור כל ימיו ומרד באחרונה - איבד את הראשונות, שנאמר³⁷: "צִדְקַת הַצְדִּיק לֹא תִצְלָנוּ בְּיוֹם פְּשָׁעוֹ"... וניהוי כמחצה עונות ומחצה זכויות, אמר ריש לקיש: בתוהא על הראשונות". מסביר רש"י שמדובר כאן שאותו צדיק גמור בכל ימיו, עתה "מתחרט על כל הטובות שעשה", ולפיכך חרטה זו עוקרת את כל המצוות שעשה מאז ומתמיד.

מעתה, אם מצד הדין יש כח ביד החרטה לעקור למפרע את כל המצוות, מדוע שמצד הדין לא יהיה כח ביד החרטה לעקור למפרע את כל העבירות, ולשם מה צריכים אנו לבוא למידת החסד ולפנים משורת הדין כדי שתועיל התשובה באם אנו מוצאים שיש כח ביד החרטה לעקור למפרע.

^{05/07/2018}
"ושאלתי דבר זה מכ"ק מרן בעל חפץ חיים שליט"א" - כותב הגר"א ווסרמאן בקונטרס 'דוגמאות לביאורי אגדות על דרך הפשט'³⁸ - והוא גם מביא שם את תירוצו של בעל 'חפץ חיים' אלא שאינו מסכים עם זה כיון שמלשון ה'מסילת ישרים' לא משמע כך, ע"ש.

שני חלקים במצוה ובעבירה

מחדש הגר"א ווסרמאן שבכל מצוה ומצוה ישנם שני חלקים: החלק הראשון הוא התועלת והתיקון הנעשה מהמצוה אשר בשביל כך ציוה השי"ת לעשותה, והחלק השני

והנראה לחדש ולומר שכל איסור ההתנצלות על החטא לא נאמר כי אם כשמתייחסים באופן פרטני וספציפי לחטא זה או אחר, שאז ההתנצלות היא היפך התשובה; אולם כשמדובר באופן כולל ולא על חטא מסוים, אין חסרון בהתנצלות כעין זה. ויש להטעים את הדברים עם היסוד של 'המאיר לעולם' שכל חסרון ההתנצלות הוא מפני שגורם לחטא להיות קל בעיניו ויכול לשנות באיולתו, וכמדומה שזה שייך דווקא כשהתנצלות באה על חטא מסוים ולא כשמדובר בהתנצלות באופן כולל. מה גם שכל בקשתו היא על העתיד 'יהי רצון מלפניך שתצילנו מידם' ולא על העבר. ויש עוד מקום לדון בקושיה זו גם לפי דברינו האמורים להלן, וקצר המצע מהשתרע.

35. פרק ד.

36. דף מ ב.

37. יחזקאל לג יב.

38. הנדפס בסוף ספר 'קובץ הערות - שו"ת הרשב"א' על יבמות, פיעטרקוב תרצ"ב. סימן ג.

הוא שיש עלינו חיוב לקיים את רצון השי"ת לעשות מצוותיו. וכך גם בעבירות ישנם את שני חלקים אלו: החלק הראשון הוא הקלקול וההפסד הנעשה מהעבירה שלפיכך נצטוונו מהשי"ת שלא לעשותה, והחלק השני הוא שיש עלינו חיוב לקיים את רצון השי"ת ולא לעבור על אזהרותיו³⁹.

ממשיך הגרא"י ואומר שדין ה'תוהא על הראשונות' שמאבד את מצוותיו אין הכוונה אלא שהוא מאבד את החלק השני של המצוה במה שקיים את רצון השי"ת, אבל התועלת והתיקון מהמצוה שעשה נשאר לעד, והרי הוא כמי שאינו מצוה ועושה. וכך גם ה'תוהא על הראשונות' בעבירות שעשה אין הוא עוקר אלא את החלק השני של העבירה לתקן את מה שעבר על רצון השי"ת, אבל אין בכוחו לתקן את הקלקול וההפסד שנעשה על ידי העבירה, וכדי לתקן זאת על החוטא להזדקק למתנת התשובה שנתן לנו הקב"ה בחסדו לפני משורת הדין, ועל ידה נמחק העוון לחלוטין.

אין התוהא יכול להתנצל

נמצא איפוא שכל תשובה מורכבת היא משני חלקים: החלק הראשון הוא מה שהחוטא 'תוהא על הראשונות' שבכח חרטתו המוחלטת הוא עוקר למפרע את מה שעבר על רצון השי"ת, והחלק השני הוא מה שהשי"ת סולח לפני משורת הדין על הקלקול שנעשה בעולם מחמת העבירה.

ויתכן לחדש שההתנצלות על החטא אסורה דווקא בעת שהוא 'תוהא על הראשונות', שכן אם יש לו התנצלויות ותירוצים על כך שעשה את מעשהו, אם כן אין הוא 'תוהא על הראשונות' שהרי גם לדעתו כעת יש צדק מסוים במעשיו. פשוט הוא שכדי שיהיה בכח תהייתו על הראשונות לעקור את מעשיו הראשונים, יש על תהייתו זו להיות תהייה מוחלטת וגמורה, ללא שום אמתלאות ותירוצים, וכל התנצלות שהיא מפריעה לחוטא לתהות על הראשונות באמת ובתמים.

כל זה הוא כשאנו דנים על כך שעבר על רצון השי"ת שאז תשובתו נפעלת מדין 'תוהא על הראשונות', מה שאין כן כשאנו דנים על ההפסד והקלקול שנעשה בעולם מחמת מעשיו, אזי לו יצויר שיהיה לו התנצלות על כך שהיה תכלית מסוימת כנגד ההפסד והקלקול שעשה, בוודאי שעליו לומר זאת, שכן יש בכח התכלית שנעשתה ממעשיו לתקן את הקלקול שנעשה מהעבירה.

כמובן שדבר רחוק הוא למצוא התנצלות על כך שנעשה תיקון כנגד ההפסד והקלקול ממעשה עבירתו. אולם האחד היה אדונינו דוד המלך ע"ה שהיה בידו התנצלות ראויה על הקלקול שנעשה מהעבירה, בכך שטען שאילולי שהיה עושה את העבירה היה נהיה חילול ה' בעולם רח"ל שהיו אומרים "עבדא זכי למריה".

הבין דוד המלך שעדיף שייעשה ההפסד והקלקול ממעשה העבירה ושלא יגרם בעטיו חילול שמו יתברך ובבחינת מה שאמרו⁴⁰: "גדולה עבירה לשמה". התנצלות כזאת שבאה להסביר את התועלת מול ההפסד שבעבירה - יכולה היא להאמר ואדרבה רצויה היא, וכמובן שאין היא דומה לשאר ההתנצלויות שאסורות להאמר.

39. ועיין שם שתמך יתדותיו בחידוש זה על דברי הרמח"ל גופו בספרו 'דרך ה' ועוד מהראשונים.

40. נזיר דף כג ב.